

نقد و بررسی کتاب «تعلیم و تربیت در نهج البلاغه»

عباسعلی رستمی‌نسب*

چکیده

اهمیت این نقد به لحاظ خود موضوع تعلیم و تربیت در نهج البلاغه و ضرورت آن واحد درسی بودن این موضوع در دوره کارشناسی ارشد و دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی است. هدف نقد پژوهشی شناسایی نقاط قوت و ضعف اثر به عنوان یک کتاب دانشگاهی؛ و اصلاح موارد پیشنهادی و کامل‌تر شدن آن، جهست استفاده در دوره‌های آموزشی و پژوهشی تحصیلات تکمیلی است. روش نقد، استنادی - تحلیلی بر اساس الگوی پیشنهادی نقد شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی پژوهشگاه - در چارچوب "معرفی کلی"، "تحلیل ابعاد شکلی (امتیازات و کاستی‌ها)" و "تحلیل محتوایی (امتیازات و کاستی‌ها) انجام گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که اثر از لحاظ موضوع‌ها و بیان و شرح مستندات مورد تأیید است، ولی از نظر جامعیت محتوا و تطبیق با سرفصل وزارت علوم تحقیقات و فن آوری و ژرف‌اندیشی در تمامی مباحث مربوط به دیدگاه تربیتی امام‌علی (ع) در نهج البلاغه، نیاز به تجدید نظر اساسی دارد. همچنین محتوای کتاب، همه دیدگاه‌های امام‌علی (ع) را در ابعاد مختلف تعلیم و تربیت پوشش نداده، به همین علت عنوان کتاب نسبت به محتوا بسیار کلی و وسیع است.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، تعلیم و تربیت، عبدالمجید زهادت، جامعیت محتوا، هماهنگی موضوع با محتوا

۱. مقدمه

تعلیم و تربیت در نهج البلاغه یکی از مباحث درسی، در دوره کارشناسی ارشد و دکتری تاریخ و فلسفه گروه علوم تربیتی با گرایش «تعلیم و تربیت اسلامی» است. این

* دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان rostaminasab@uk.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۵/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۲۰

درس دارای سرفصلی است که تا کنون تدوین نیافته است. از نظر بعضی از مؤلفین تصور بر این است که نامه ۳۱ نهج البلاغه در بر گیرنده تمامی مباحث مربوط به تعلیم و تربیت است. این خود جای بحث و تحلیل و تفسیر است. یکی از آثار ارزشمندی که تحت عنوان تعلیم و تربیت در نهج البلاغه منتشر گردیده است، مربوط به اندیشمند فرزانه عبدالمجید زهادت است. با توجه به این که چندین سال است که این درس در دانشگاه تدریس می‌نمایم، بر خود لازم دانستم که آن را با الگوی معیارهای نقد پیشنهادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، مورد مطالعه و بررسی قرار دهم و با مطالعه اولیه‌ی این اثر به نکات بسیار ارزشمندی از یافته‌های مؤلف برخورد نمودم که علاقمندیم به مطالعه و بررسی آن فزونی یافت. از جمله آنها: "تأثیر جلب اعتماد در تربیت" (ص ۱۴۴)، که یکی از توجهات اولی و اصلی امام علی (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه است، توجه به تأثیر مبداء - تعالی در تربیت" (ص ۱۵۸) و "تأثیر توجه به معاد در تربیت" (ص ۱۸۴)، که هر کدام از این‌ها از موضوع‌های بسیار مهم در نهج البلاغه می‌باشد. در تداوم مطالعه متوجه شدم که نویسنده معزز این اثر را با مطالعه همه‌ی مطالب مربوط به نهج البلاغه انجام نداده است. لذا مباحث زیاد و مهمی از دیدگاه تربیتی امام علی (ع) در این اثر آورده نشده است. گفته‌ها و ناگفته‌های این اثر مرا بر آن داشت تا به نقد و بررسی این کتاب پردازم، تا در تجدید چاپ آن کمکی به مؤلف و اندیشمند محترم داشته باشم. آنچه امروز ضروری به نظر می‌رسد، مهم بودن نقد آثاری است که موضوع درسی می‌باشند. تا به ترغیب صاحبان اندیشه و اثر، و تکمیل و اصلاح آثار آنان کمک گردد، بدین طریق پیشرفت علم توسعه یابد و به تدریج فضای فرهنگ زندگی بشر تعالی یابد؛ و در آن فضا تربیت صحیح تداوم و استمرار یابد.

۲. بیان مسأله

موضوع، نقد و بررسی کتاب "تعلیم و تربیت در نهج البلاغه"، اثری با متن فارسی از "عبدالمجید زهادت" می‌باشد، کاربرد این گونه آثار در دانشگاه‌ها به دوره‌های تحصیلات تکمیلی در گرایش تعلیم و تربیت اسلامی مربوط می‌شود. لذا این گونه آثار بایستی به دقت مطالعه و بررسی شوند و به غنای آن‌ها افزوده گردد. مخصوصاً استادان حوزه‌های علمیه، مسئولیتی بس سنگین‌تر نسبت به استادان دانشگاه‌ها دارند. لذا ما

قدردان همه کسانی هستیم که در حوزه ی تربت اسلامی پژوهش می نمایند، نظریه پردازی می کنند و مقاله و کتاب تهیه، چاپ و منتشر می نمایند؛ چون اساس سعادت بشر به تعلیم و تربیت درست و ظهور انسان های صالح بر می گردد. «عرصه تعلیم و تربیت از مهم ترین زیر ساخت های تعالی همه جانبه کشور و ابزار جدی برای ارتقای سرمایه انسانی شایسته کشور در عرصه های مختلف است و تحقق آرمان های متعالی انقلاب اسلامی ایران مانند احیای تمدن عظیم اسلامی، حضور سازنده، فعال و پیشرو در میان ملت ها و کسب آمادگی برای برقراری عدالت و معنویت در جهان در گرو تربیت انسان های عالم، متقی و آزاده اخلاقی است. تعلیم و تربیتی که تحقق بخش حیات طیبه، جامعه عدل جهانی و تمدن اسلامی ایرانی باشد. در پرتو چنین سرمایه انسانی متعالی است که جامعه بشری آمادگی تحقق حکومت جهانی اسان کامل را یافته و در سایه چنین حکومتی ظرفیت و استعدادهای بشر به شکوفایی و کمال خواهد رسید. (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ص ۳)

آنچه در این بحث اهمیت و ضرورت پیدا می کند این است که مفهوم تعلیم و تربیت و نظام تربیتی را از متن نهج البلاغه استخراج و بتواند در سطوح مختلف فرایند تعلیم و تربیت عملیاتی گردد.

تعلیم و تربیت اصطلاحی رایج است که دارای تعاریف متعددی، از دیدگاه مکاتب مختلف است. تفاوت تعاریف به جهانبینی های متفاوت فلاسفه، مریبان بزرگ از عالم و آدم بر می گردد. لذا بیان و آشکار ساختن مفهوم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، مستلزم شناسایی جهانبینی امام علی (ع) در خصوص خدا شناسی، نظام آفرینش و هستی شناسی؛ انسان، معرفت و ارزش شناسی می باشد.

بعد از مرحله شناسایی موارد مذکور حال به استخراج مفهوم و تعریف تعلیم و تربیت، هدف نهایی، اهداف کلی و جزئی، مبانی، روشها، اصول، وظیفه معلم، وظیفه شاگرد، وظیفه والدین و عالمان و حاکمان، موضوعهای آموزشی و ویژگی های هر کدام از اینها، نحوه ارزشیابی و امتحان پرداخته می گردد. مرحله ی آخر باشکل یافتن سازمان مربوطه، فرایند اجرایی تعلیم و تربیت مورد هدف، آغاز و ادامه می یابد و سپس عمل ارزشیابی و بازخورد، اصلاح، ادامه و تداوم می یابد.

در این رابطه جهت کشف مفهوم و ابعاد مختلف تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، ضروری است که سایر منابع موجود مطالعه و بررسی شوند، مخصوصا نظریات و

مکاتب تربیتی، تا روشن گردد در تعلیم و تربیت چه موضوع هایی بایستی مورد پژوهش قرار گیرند. بی توجهی به همین موضوع سبب شده است که کتاب های موجود در بر گیرنده ی همه دانش های لازم در باب تعلیم و تربیت نباشند. به همین دلیل فیلسوفان تعلیم و تربیت امروز در پی طرح نظریه تربیت اسلامی و «ویژگی های ساخت این نظریه ی تربیت اسلامی» می باشند. (ملکاوی، ۱۳۸۰: ص ۳۱) در این ساخت به دانش های مورد نیاز تعلیم و تربیت توجه می گردد. محقق باید آشنایی با کلیه مکاتب تربیتی و تمامی آثار مرتبط با تعلیم و تربیت اسلامی و آثار امام علی (ع) و پژوهشهای مرتبط با تعلیم و تربیت از دیدگاه امام داشته باشد، تا بتواند از عهده ی این مهم بر آید. بدون داشتن پیشینه پژوهش رسیدن به تألیف چنین کتابی کاری بسیار دشوار است. البته این به این معنا نیست که در این زمینه سختی کار زیاد است و نباید دست به کار شد. مسلماً هر اثری کامل و بی نقص نیست. می توان در باب ابعاد تعلیم و تربیت در نهج البلاغه تحقیق نمود و آثار خوبی به جای گذاشت. بدین طریق به چگونگی تعلیم و تربیت در نهج البلاغه کمک کرد. در زمینه تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، دیدگاه و سیره معصومین (ع) و تربیت اسلامی تحقیقات فراوانی انجام گرفته است، رفیعی (۱۳۷۷) کتاب شناسی مربوط به تعلیم و تربیت اسلامی در دو بخش فارسی و عربی فهرست نموده است، که برخی از آثار مربوط به تعلیم تربیت در نهج البلاغه در آن آمده است، از جمله می توان « تربیت در نهج البلاغه . دفتر نشر امام علی (ع)»، «علم از دیدگاه امام علی (ع)». نشر جهاد دانشگاهی»، « سعاده التریبه فی نهج البلاغه. انتشارات مؤسسه ی نهج البلاغه»، « منهج التریبه عنده الامام علی (ع). دارالکتب العربیه» نام برد. (رفیعی، ۱۳۷۷: ۱۰۲) البته از آن سال به بعد کتاب ها، مقالات و پایان نامه های زیادی در باب تعلیم و تربیت در نهج البلاغه به چاپ رسیده است که ذکر آن ها در این مقاله نمی گنجد، که پس از توضیح مختصری در باره شخصیت الهی امام علی (ع) و اهمیت محتوایی نهج البلاغه از دیدگاه صاحب نظران، به ذکر نمونه هایی از آن ها بسنده می شود:

۳. پیشینه پژوهش

«روایت شده است که امام علی (ع) روزی بر منبر کوفه خطبه می خواند و در ضمن آن فرمود: ای مردم از من بپرسید قبل از این که مرا از دست بدهید. از راههای

آسمان و زمین برسید که من به آنها دانایتر از راههای زمین هستم» (گویا، ۱۳۸۱، ۱۹۰) در مواردی امام علی (ع) خود را چنین معرفی می کند: «أَقْنَعُ مِنْ نَفْسِي بَأَن يُقَالَ: هَذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ، وَلَا أُشَارِكُهُمْ فِي مَكَارِهِ الدَّهْرِ، أَوْ أَكُونُ أُسْوَةً لَهُمْ فِي جُشُوبَةِ الْعَيْشِ» (نهج البلاغه ۴۱۸: ۴۵)

– آیا بدین بسنده کنم که مردم مرا امیر مؤمنان خوانند و در رنجها و سختیهای روزگار با آنان همدردی نورزم و در تلخ کامیهای زندگی ایشان را نمونه نباشم. خوشدل تهرانی در این باره نیکو سراید:

من آن نیام که کنم نفس خویش را راضی که مؤمنان را باشم امیر در عنوان
به مؤمنان بود آن کو امیر، می باید شریک باشد در شادی و غم ایشان.
(میرزا محمد، ۱۳۸۰: ۳)

«ادیب و شاعر – ژوزف الهاشم – امام علی (ع) را شاهراه علم و کعبه معرفت می داند. پس قرآنی که ارباب اندیشه را با بلاغت، معارف و حکمت هایش ناتوان گردانیده است، علی (ع) را از کشف اسرار و کنه آن ناتوان نبوده است؛ لذا قرآن در گنج خویش را به روی علی (ع) گشوده تا هرچه می خواهد از آن سیراب گردد و هر قدر می خواهد از آن بنوشد». (راجی انور هیفا، ۱۳۸۹، ۳۲۷) به روایت بسیاری از علمای اهل سنت، «علی (ع) اول مؤمن به رسول الله بود و از طفولیت در نزد پیغمبر تربیت شد. (سلطان الواعظین شیرازی، ۱۳۹۲: ۲۸۶).

«علی (ع) پیشوای سخنوران و سرآمد همه ی زبان آوران و اهل بلاغت است. پس از قرآن و سخنان پیامبر (ص)، هیچ سخنی در زبان عرب به عمق و شکوه و استواری سخنان علی (ع) نیست.

به نقل کتب معتبر علمای اهل سنت، حضرت محمد (ص) فرمود: «زود است بعد از من فتنه ای بر پا شود. پس اگر چنین شد شما ملزم هستید با علی بن ابی طالب باشید. چون اوست اول کسی که روز قیامت مرا ببیند و با من مصافحه می کند و او بامن است در مرتبه بلند و علیا و اوست جدا کننده ی حق و باطل» (پاکروان، ۱۳۹۳، ۱۵۷)

نهج البلاغه، کتابی به حق «برادر قرآن» لقب یافته است، پس از قرآن و حدیث پیامبر مهمترین منبع شناخت اسلام و آموزه های دینی است. نهج البلاغه تراوشات روح بلند و آسمانی انسانی سترگ و کامل است و که شاگرد اول مکتب وحی و نمونه و الگوی راستین انسانیت و مظهر تام کمالات و فضایل انسانی است. «مجد فقیهی، درآمدی بر

انسان شناسی نهج البلاغه، ۱۳۸۱: ۷)، « نهج البلاغه کتابی است که اگر در آن به ترتیب حروف تهجی از الف تا یا در هر یک از معارف حقه الهیه بحث و فحص گردد، اصول وامهاتی را حائز است که هر اصلی خود شجره ی طیبه فروغ و اثمار بسیار است.» (حسن زاده آملی، ۱۳۸۳، ۱۳)، «این مجموعه ی نفیس و زیبا به نام نهج البلاغه که اکنون در دست ما است و روزگار از کهنه کردن آن ناتوان است و گذشت زمان و ظهور افکار و اندیشه های نو تر و روشن تر مرتبا بر ارزش آن افزوده است، منتخبی از خطابه ها و دعاها و وصایا و نامه ها و جمله های کوتاه مولای متقیان علی(ع) است که به وسیله سید شریف بزرگوار رضی رضوان الله علیه در حدود هزار سال پیش گرد آوری شده است.» (مطهری، ۱۳۵۴، ۳).

« سید رضی شخصا شیفته ی سخنان علی(ع) بوده است، او مردی ادیب و شاعر و سخن شناس بود، ثعالبی که معاصر وی بوده در باره اش گفته است: او امروز شگفت ترین مردم عصر و شریفترین سادات عراق است و گذشته از اصالت نسب و حسب به ادب روشن و فضل کامل آراسته شده است... او از همه ی شعرای آل ابی طالب برتر است. با این که آل ابی طالب شاعر برجسته فراوان دارند، اگر بگویم در همه ی قریش شاعری به این پایه نرسیده است، دور از صواب نگفته ام» (همان، ۴)

«ابن ابی الحدید از علمای معتزلی قرن هفتم هجری است، او ادیبی ماهر و شاعری چیره دست است و چنانکه می دانیم سخت شیفته کلام مولی است و مکرر در خلال کتاب خود شیفتگی خویش را ابراز می دارد. او در مقدمه کتاب خویش می گوید: به حق سخن علی را از سخن خالق فروتر و از سخن مخلوق فراتر خوانده اند، مردم همه دو فن خطابه و نویسندگی را از او فرا گرفته اند... همین کافی است که یک دهم بلکه یک بیستم آنچه مردم از سخنان علی گرد آورده و نگهداری کرده اند. از سخنان هیچکدام از صحابه ی رسول اکرم با آن که فصاحتی در میان آنها بوده است، نقل نکرده اند، باز کافی است که مردی مانند جاحظ در البیان و سایر کتب خویش ستایشگر اوست.» (همان، ۱۵)

« نهج البلاغه مجموعه ای از کلمات امام اول، علی بن ابی طالب، شامل نامه ها مواعظ و گفتگوهاست. این کتاب، پس از قرآن و احادیث نبوی، مهمترین اثر حیات دینی شیعی، به طور کلی و اندیشه فلسفی اوست. در واقع، نهج البلاغه را می توان یکی از مهمترین منابع و عقاید اندیشمندان شیعی، دانست.» (کوربن، ۱۳۸۴، ۵۶)

۱. «نهج البلاغه، بزرگترین و منسجم‌ترین کتاب پیرامون آراء سیاسی شیعه در زمینه‌ی حکمت نظری، عملی و حقوق اساسی مکتب اسلام» (جهان بزرگ، ۱۳۷۷: ۱۵۵)

«نهج البلاغه، پس از قرآن سرچشمه صاف و گوارای الهی است، همه مسلمانان این کتاب مقدس را بزرگترین مرجع دینی می‌دانند، مفسرین و مترجمین نهج البلاغه از جهات زیادی اهمیت آن را بیان کرده‌اند؛ به نظر ما عظمت این کتاب از جهت تربیتی بیشتر از جهات دیگر است. (طالقانی، بی تا: ۱) در نتیجه‌ی مطالب مذکور می‌توان گفت که نهج البلاغه کتاب تربیت است و در برگیرنده‌ی والاترین رهنمودهای تربیتی در ابعاد مختلف (عقلانی، عاطفی و اجتماعی) می‌باشد.

در زمینه‌ی تربیت در نهج البلاغه آثار متعددی چاپ و منتشر گردیده است، اما اکثر آن‌ها به بخشی از موضوع‌های مربوط به تعلیم و تربیت پرداخته‌اند. از جمله‌ی این آثار کتاب «منهج التریبه عندالامام علی (ع)؛ تألیف علی محمد حسین ادیب، ترجمه محمد رادمش است. مترجم در رابطه با این اثر می‌نویسد: «مؤلف سعی نموده که نکات دقیق تربیتی را از خلال سخنرانی‌ها، جمله‌ها و نصایح امام بزرگوار و آن مربی ژرف اندیش استخراج و به تجزیه و تحلیل آن‌ها می‌پردازد. (ادیب، ۱۳۶۳: ۶). این اثر دارای گفتار طولانی مترجم در رابط با تربیت و قلمرو آن، مقدمه مؤلف در باره تربیت و شکل‌گیری تمدن‌های تاریخی و نهایتاً اسلام است. سپس نظام تربیتی از منظر امام علی (ع) مورد توجه قرار می‌دهد و در این باره می‌نویسد: «ما وقتی طرفداران و یاران رسالت انسانیم که بتوانیم عزت و قدرت را به اهلش بر گردانیم و انسانیت معذب و گرفتار را در راه روشن و اصلی خود وارد سازیم. این کار عملی نیست مگر با کشف آن نظام تربیتی که یاران صدیق رسالت اسلام و یاوران مخلص آن بزرگوار برای ما تنظیم و تشریح کرده‌اند. لذا ما تصمیم قاطع گرفتیم در این کتابمان از اولین شخصیت پرورش یافته و نمو کامل مکتب رسول خدا (ص) و پیشوا و پیشرو رهبران تربیت اسلامی بحث و بررسی کنیم. این شخصیت همان علی (ع) و امیر مؤمنان است» (همان: ص ۶۶) در این اثر نظام تربیتی در برگیرنده موضوع‌های کلی مربوط دوران نوجوانی، تربیت و وظایف آن، بنیان‌های روحی تربیت، پایه‌های اجتماعی تربیت، تربیت خانوادگی و تربیت شغلی و حرفه‌ای است.

کتاب دیگر «اصول تربیت در نهج البلاغه» است. مؤلف می‌نویسد: «نهج البلاغه، شفای دردهای روحی بشر و راز هدایت اجتماعی و سیاسی است. این کتاب دریچه‌ای به

نور، و راهی از مُلک تا ملکوت است. نهج البلاغه، مکتوب مبارزه با بیدادگری و زراندوزی و بت پروری است؛ و راه بر پایی حدود الهی و افق ارزشهای آرمانی است. (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۱: ص ۱۲) «در مباحث حاضر، مجموعه ای از مهمترین اصول تربیت در نهج البلاغه مطرح شده است؛ و البته مجموعه ی دیدن این اصول و به کار گرفتن آنها به صورت یک مجموعه قوانین تربیتی، راهنمای برنامه ریزی و عمل و اقدام تربیتی است (همان: ص ۳۳) این اصول شامل: اصل اعتدال، تدرج و تمکن، تسهیل و تیسیر، زهد، تعقل، تفکر، تدبر و عزت می شوند.

کتاب «الفکر التربوی عند الشیعه الامامیه» است که دارای هفت فصل می باشد و در آن از بافت اعتقادی در تربیت، اصول اجتماعی و فلسفی مؤثر در تربیت، فلسفه ی تربیت، برنامه درسی، مراحل آموزش و روش های آموزش، مراکز علمی و جایگاه آموزش از نگاه شیعه می پردازد و در درفصل چهارم آمده است: «حضرت علی(ع) پس از رسول اکرم(ص) بزرگترین عالم در علوم انسانی است؛ چه رسول الله شهر علم و علی دروازه ی آن است. حضرت امیر(ع) در مدینه به مدت ۲۴ سال به آموزش معارف اسلامی پرداخت و هسته ی حرکت علمی بنا نهاد که پس از آن حضرت(ع) در بغداد میوه داد.» (رفیعی، ۱۳۸۱: ص ۵۰)

کتاب «مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث»، بیشتر بر گرفته از قرآن و سخنان امام علی(ع) در نهج البلاغه و غررالحکم و درالکلم است. و موضوع های آن عبارتند: از شناخت انسان، اصول و روش های کار بردی در تعلیم و تربیت، مهم ترین اصل تربیتی، محتوای تعلیم و تربیت، اخلاق و قوانین رفتاری، ویژگی های مهم نظام تربیتی اسلام، اهداف تربیت و میوه تربیت است، که مستنداتی از قرآن کریم در باره ی ویژگی های انسان صالح آورده شده است. (فرهادیان، ۱۳۷۸: ص ۵۶۷)

«منشور تربیت» اثری از محمدعلی انصاری در رابطه با تفسیر نامه ۳۱ امام علی(ع) به امام حسن(ع) در نهج البلاغه است. در آن آمده است: «سرتاسر نهج البلاغه امام علی بن ابی طالب(ع) مشحون از تعالیم حیات بخش و آموزه های حکیمانه انسان ساز است؛ اما گاه امام(ع) به طور ویژه بر مسند تربیت می نشیند و آمیزه ای از عرشی ترین رمز و رازهای سودمند و شگفت این وادی را به بشر ارزانی می دارد. در این میان نامه ی سی یکم نهج البلاغه جایگاه ممتازی دارد.» (انصاری، ۱۳۹۳: ص ۵۱) «این نامه از دیدگاه بیشتر صاحب نظران و بدون هیچ گونه غلوی، جامع ترین و مهم ترین منشور تربیتی

اسلام و کامل ترین دستورالعمل انسان شدن در قاموس معارف توحیدی است.» (همان:ص ۵۳)

کتاب « تربیت در قرآن و نهج البلاغه» اثری از سید حمید رضا علوی، استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان است. این اثر ارزشمند دارای ۵ فصل، تحت عناوین: مبانی خداشناسی و دلالت های تربیتی، مبانی انسان شناسی و دلالت های تربیتی، مبانی طبیعت شناسی و دلالت های تربیتی، مبانی دنیا شناسی و دلالت های تربیتی و مبانی مرگ شناسی و دلالت های تربیتی در قرآن و نهج البلاغه می باشد. در پیشگفتار نویسنده آمده است: « هر فصل نیز مشتمل بر دو بخش اساسی است: نخست مبانی یا ویژگی ها و صفات خدا، انسان، طبیعت، دنیا و مرگ از قرآن و نهج البلاغه استخراج شده و مورد تشریح و تفسیر قرار گرفته اند و در بخش دوم هر فصل، دلالت های تربیتی مرتبط با هر مبنا یا ویژگی از آن مبانی یا ویژگی ها استنتاج گردیده و شرح داده اند. در این شرح نیز علی رغم آن که استنباط محقق مبنای اصلی استخراج، تشریح و تنظیم هر رهنمود و نکته تربیتی بوده است، اما تلاش وافر به عمل آمده است این نکات، رهنمودها، راهکارها و روش ها که حتی در مواردی حالتی از اصول را به خود می گیرند و در مواردی حالاتی جزئی تری از اصول را پیدا می کنند و به شکل روش ها و حتی راهکارها بی نمایان می شوند که در جهت پیاده کردن آن اصول به منظور وصول به اهداف مربوطه به کار می روند، همچنان دقیقاً و جزء به جزء مستند به آیات قرآن کریم و خطبه ها، نامه ها و حکمت های نهج البلاغه باشند» (علوی، ۱۳۹۳: ص ۵)

« تربیت دینی از دیدگاه امام علی (ع)، اثری از مهدی ابوطالبی است، که بیشترین منابع آن برگرفته از رهنمودهای امام علی (ع) در نهج البلاغه است که در ۳ فصل تنظیم یافته و در باره ی ضرورت تربیت دینی، ابعاد تربیت دینی و مبانی، اصول و روشهای تربیت دینی بحث نموده است. و ناشر در مقدمه ی خود می نویسد: «سراغ همین منبع عظیم و غنی [نهج البلاغه] می رویم تا از سرچشمه ی زلال مباحث او سیراب شویم و بتوانیم مفهوم صحیح از تربیت دینی و اصول و شیوه های دستیابی به آن را به دست آوریم. ما در این کتاب در صدد هستیم مفهوم تربیت دینی از دیدگاه امیرمؤمنان (ع) را به دست آوریم؛ سپس هدف، ضرورت، ابعاد، مبانی، اصول و روش های تربیت دینی را (با توجه به همان مفهومی که امام (ع) از تربیت دینی دارد) با استفاده از کلام او تبیین کنیم.» (ابوطالبی، ۱۳۸۳: ص ۱۰)

« با تربیت مکتبی آشنا شویم» اثری از رجبعیلی مظلومی. در این کتاب مبانی وجودی انسان در سلامت و تربیت، مایه های سلامت و قوت تن، مایه های سلامت و قوت روح (نفس و قلب)، کودک، جوان و خانواده، زمینه های تربیتی و خود کفایی بر اساس بینش تو حیدی معصومین(ع) و سیره آن ها مورد پژوهش قرار گرفته است. (مظلومی رجبعیلی، ۱۳۶۶: ص ۱۳)

در حوزه تربیت اسلامی تحقیقات زیادی توسط اندیشمندان مسلمان انجام گرفته است: در همین رابطه، بهروز رفیعی اثری تحت عنوان " کتابشناسی توصیفی - تحلیلی تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده منابع عربی) به صورت تحلیل و گاه نقد، بیان دیدگاه های نویسندگان توسط مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش و پژوهشکده حوزه و دانشگاه، انتشار داده است. مطالعه این آثار به محقق تعلیم و تربیت وسعت دید مناسبی می دهد تا بتواند موضوع را از هر دیدگاهی مورد پژوهش مطلوب تر قرار دهد. در این نقد هم به بررسی میزان بهره گیری محقق از منابع موجود و مرتبط با تعلیم و تربیت در نهج البلاغه توجه گردیده و هم به میزان توجه نویسنده به ابعاد تعلیم و تربیت در نهج البلاغه پرداخته شده است.

۴. روش پژوهش و نقد اثر

روش بررسی و نقد این اثر با توجه به پرسش و پاسخهای مطرح در " فرم نقد و بررسی کتب" و با نظر داشتن ساختار پیشنهادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، در چارچوب " معرفی کلی"، " تحلیل ابعاد شکلی" و " تحلیل ابعاد محتوایی" اثر صورت پذیرفته است. محقق سعی نموده است از معیارهای نقد مورد نظر پژوهشگاه استفاده نماید و از آن فراتر نرود. تا مؤلف بتواند بر آن اساس به غناسازی اثر خود بپردازد.

۵. بررسی و نقد

۵-۱. بررسی کلی

۱. "تعلیم و تربیت در نهج البلاغه" اثری از "عبدالمجید زهادت" است. به نوشته خودش " در دو بخش و هر دو بخش در دو فصل مورد بررسی" قرار داده است (زهادت، ۱۳۸۰: ص ۵)، در نوبت انتشار دوم در یک جلد، با شمارگانه ۲۰۰۰ به تعداد

۲۴۵ صفحه، توسط مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی و در دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، در سال ۱۳۸۰ انتشار یافته است. بخش اول، تعلیم و تعلم شامل می‌گردد؛ که خود در برگیرندهی فصل ارزش علم و آداب تعلیم و تعلم است. بخش دوم تربیت است؛ که فصول مفهوم تربیت و نامه ۳۱ نهج البلاغه را مورد بررسی و تحلیل و تفسیر قرار گرفته است. در ارتباط با نامه ۳۱؛ زمینه های تربیت، تأثیر جلب اعتماد در تربیت، استفاده از تجربیات دیگران در امر تربیت، تأثیر توجه به مبدأ - تعالی - در تربیت، آیین زندگی استنباط و شرح گردیده است، و هر کدام از این مباحث دارای زیر مجموعه ها و موضوع های جزئی تری می باشند.

۲. اثر حاضر برای درس تربیت در نهج البلاغه - در دوره کارشناسی ارشد و تربیت در قرآن و نهج البلاغه در دوره دکتری، می تواند به عنوان جزئی از متن اصلی مورد استفاده قرار گیرد و این کتاب، و به لحاظ نوع اثر، مرجع و از نظر وضعیت درسی، پایه محسوب می شود.

۵-۲. تحلیل ابعاد شکلی اثر (امتیازات و کاستی‌ها)

۱. کیفیت شکلی و چاپی اثر، در موارد حروف نگاری، صفحه آرایی مناسب، به لحاظ صحافی و طرح جلد متوسط ارزیابی می‌گردد، به نظر می‌رسد طرح جلد خیلی شلوغ و به لحاظ نام کتاب گویا نمی‌باشد. طرح ساده‌تر و متناسب با مفهوم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه پیشنهاد می‌گردد.

۲. از نظر رعایت قواعد عمومی، ویرایش و نگارش متوسط ارزیابی می‌گردد. قواعد یکسانی در متون عربی و ترجمه آنها مشاهده نمی‌گردد. در موارد ترجمه صورت گرفته و در مواردی ترجمه انجام نشده است برای مثال ص ۱۴۷، ۱۷۰ در نوشتن متن هر بخش یا فصل، قاعده ترتیب مقدمه، موضوع اصلی، زیر مجموعه های موضوع اصلی به صورت نشانه گذاری، نتیجه گیری و جمع بندی صورت می پذیرد. در این اثر رعایت این قاعده در بخشها و فصول وجود ندارد. برای مثال، فصل اول - ارزش علم، مقدمه ندارد، بعد فضیلت علم شماره می دهد ولی زیر مجموعه های آن نشانه گذاری نمی شوند. در ادامه علم بهتر است یا ثروت؟ با الف، ب، ج نشانه گذاری می گردد، لازم است در تمامی بخشها و فصول این قاعده و نظم و ترتیب وجود داشته باشد.

از نظر ویرایش و نگارش از نشانه‌ها و علائم مورد نیاز جهت روان خوانی و درک سریعتر و بهتر مطالب، نیاز به تجدید نظر در چاپ‌های بعدی دارد. مثلاً برای مثال به راحتی مشخص نمی‌شود که در کجا متن‌ها نقل قول مستقیم و غیر مستقیم اند و در کجا مطلب متعلق به خود نویسنده است و مواردی دیگر.

به لحاظ جامعیت صوری، این اثر دارای پیشگفتار، هدف ضمنی، فهرست مطالب تفصیلی است. ولی فاقد بیان هدف صریح، مقدمه کلی است. همچنین دارای مبحث تمرین و آزمون نمی‌باشد. و در بخشها و فصول؛ خلاصه فصول کلی، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی کلی و در پایان کتاب، فهرست اعلام و موضوعی وجود ندارد، چرا که فهرست اعلام و موضوعی کمک شایانی به استفاده محقق از عناوین خاصی می‌نماید. به نظر می‌رسد که نبود آن‌ها از نواقص کتاب محسوب می‌گردد. ولی دارای منابع معتبری می‌باشد. در تجدید چاپ رعایت نکات مذکور بر اهمیت اثر می‌افزاید.

۳-۵. تحلیل ابعاد محتوایی (امتیازات و کاستی‌ها)

۱- نویسنده از ابزارهای علمی طرح بحث مقدماتی، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی نهایی، تمرین و آزمون برای فهم و عمل به موضوعها استفاده ننموده است.

۲- در خصوص کیفیت و میزان کاربرد معادل سازی اصطلاحات تخصصی کار نویسنده مناسب ارزیابی می‌گردد و در تعریف بعضی از مفاهیم، مثل مفهوم "علم" (ص ۲۱) و "تصویح نبته"^۱ (ص ۴۲)، تربیت (ص ۱۰۰) تقوا (ص ۱۹۸) و ... از منابع متعدد استفاده نموده است و مطالب روان و رسا می‌باشند.

۳- به لحاظ میزان تناسب و جامعیت محتوا و با توجه به اهداف درس تعلیم و تربیت در نهج البلاغه می‌توان چنین ارزیابی نمود: موضوع اثر "تعلیم و تربیت در نهج البلاغه" است. تعلیم و تربیت سه رکن اساسی را در برمی‌گیرد. این ارکان عبارتند از: معلم، شاگرد و موضوعهای آموزشی در هر اثری که جنبه موضوعی آن تعلیم و تربیت باشد، معمولاً به اهمیت و جایگاه هر کدام از اینها و چگونگی ارتباط آنها با یکدیگر بحث و ارائه نظر می‌گردد. پس به نقش و وظیفه هر کدام در رسیدن به هدف پرداخته می‌شود. و در این راستا پس از ارائه تعریفی از تعلیم و تربیت، مبانی، هدف غایی، اهداف کلی و جزئی و روشهای تربیتی در ارتباط با اهداف معین می‌گردند، سپس نحوه اجرا و ارزشیابی در فرایند تعلیم و تربیت مشخص می‌شوند. در این اثر این جامعیت در

محتوا وجود ندارد. به صورت متفرقه و انسجام نیافته مطالبی پیرامون ارکان تعلیم و تربیت و موضوعهای مرتبط با آنها بیان گردیده است. بنابر این چنانچه شخصی به دنبال جستجوی چگونگی تربیت در نهج البلاغه باشد و بخواهد اثری تأثیرگذار به جای گذارد، لازم است مطالعات عمیق تری داشته باشد. البته این نقد بدین معنا نیست که این اثر دارای اهمیت نمی باشد، همان طور که قبلاً بیان گردید، این اثر گامی ارزشمند و قابل استفاده در دوره‌های مختلف تحصیلی می باشد و قدر دان و سپاسگزاریم. منتها هنوز جای جامعیت یافتن و عمق بخشی را دارد. این کتاب بیشتر جنبه مفهوم‌شناسی بعضی از مفاهیم تربیتی در نهج البلاغه را دارد. مثل مفهوم علم، رابطه علم و عمل، وظایف علما، تربیت، زمینه تربیت، مسئولیت‌های اجتماعی، آفات زبان، تقوا و بعضی از اصطلاحات و مفاهیم دیگر.

۴. از نظر میزان انطباق محتوای اثر با عنوان و فهرست مطالب، می توان چنین اظهار نظر نمود: در اصطلاح "تعلیم و تربیت در نهج البلاغه" چند سؤال اساسی نهفته است. تعلیم چه تفاوتی با تربیت دارد؟ رابطه تعلیم و تربیت چگونه است؟ چه موضوعهایی باید آموخت؟ چه انتظاری از تعلیم و تربیت فرد می توان داشت؟ مربی چه فعالیت‌هایی باید داشته باشد؟ وظایف مربی چه می باشند؟ تعلیم و تربیت پیرامون چه موضوعهایی بحث می کند؟، نهج البلاغه چه نوع اثری است، چه ارتباطی بین محتوای نهج البلاغه و مفاهیم مربوط به تعلیم و تربیت وجود دارد؟ فرایند تعلیم و تربیت در نهج البلاغه چه می باشد؟ با توجه به این سؤالات و مباحث مربوط به بند ۳ و پاسخ آنها بر مبنای مطالب نهج البلاغه می توان گفت: عنوان کتاب با محتوا تطبیق لازم را ندارد و مباحثی اندکی از تعلیم و تربیت را در بر می گیرد. به همین علت اطلاق تعلیم و تربیت در نهج البلاغه با توجه به فهرست مطالب و شرح موضوعها مناسب نیست، عنوان «آشنایی با بعضی از مفاهیم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه» بهتر به نظر می رسد. از طرفی این عنوان کلی حق مطلب در رابطه با تعلیم و تربیت در نهج البلاغه را ادا نمی کند.

اگر بپذیریم که تعلیم و تربیت در نهج البلاغه در بر گیرنده همین فهرست مطالب می باشد، قضاوت به حقی انجام نگرفته است، برای مثال خطبه اول نهج البلاغه در بر گیرنده مبانی نظری تعلیم و تربیت است که در این اثر مطالبی در این خصوص آورده نشده است، خطبه متقین برنامه شبانه روزی یک انسان با تقوا که در حال خود سازی و تعالی است را مطرح می نماید که در این اثر ذکری از این برنامه به میان نیامده است. یا

در خطبه قاصعه موانع تربیت و چگونگی الگوپذیری و الگو سازی تربیتی مطرح شده است. که در این اثر به آنها پرداخته نشده است. همین طور در حکمت های نهج البلاغه نکات بسیار مهمی در رابطه با اهداف، مبانی، روشها و اصول تربیت وجود دارد که ذکر لازمی از آنها به میان نیامده است.

۵. در ارتباط با این که تا چه حد مباحث این کتاب با آخرین سرفصل درس تربیت در نهج البلاغه، مصوب وزارت علوم مطابقت دارد و موارد نقص و اضافه آن کدام است، با در نظر گرفتن فهرست مطالب هر دو منبع، می توان چنین اظهار نظر نمود:

در سر فصل وزارت علوم تحقیقات و فن آوری، مباحث زیر در خصوص تربیت در نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته است: فلسفه آفرینش جهان و انسان، نقاط قوت، ضعف و امکانات انسان از دیدگاه نهج البلاغه عوامل رشد و تکامل انسان، موانع رشد و تکامل انسان، بلایا و امتحانات، وظایف والدین و مریبان مسؤلیت حکومت و حاکمان، فلسفه کار مربی - ارسال رسل، انسان و سنن آفرینش، تربیت و سیاست، حیات اخروی و مطالبی دیگر در ارتباط با زیر مجموعه مفاهیم مذکور.

اما در فهرست کتاب تربیت در نهج البلاغه، نوشته زاهدت مباحث زیر وجود دارد:

بخش اول تعلیم و تعلم که شامل دو فصل ارزش علم (ترغیب و تشویق به فراگیری دانش نکوهش جهل و نادانی) و آداب تعلیم و تعلم (علم همراه با عمل، نهی از گفتار و کردار بدون علم و آگاهی، چه دانشی سزاوار فراگیری است، وظایف علما) می باشد. بخش دوم شامل دو فصل تربیت (معنای تربیت و متصدی تربیت) و بررسی نامه ۳۱ (مشخصات نامه و شرح نامه) می باشد. در مقایسه این دو فصل می توان گفت: هر دو در مباحث وظایف والدین، حکومت و حاکمان، تقوا، صبر، وظایف مریبان دارای وجوه مشترک و در بقیه موارد وجه افتراق دارند.

در سر فصل وزارت علوم هم مبانی نظر تعلیم و تربیت مورد توجه است و هم مباحث مربوط به تعلیم و تربیت، اما در فهرست کتاب تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، فقط به مبحث تعلیم و تربیت پرداخته شده است. تعلیم و تربیت در نهج البلاغه بایستی بر اساس مبانی نظر تحقیق و نوشته شود. همان طوری که قبلاً بیان شد تمامی مطالب مربوط به این اثر مفید می باشد، ولی همه مباحث مربوط به تعلیم و تربیت در نهج البلاغه را پوشش نمی دهد، و نویسنده در پیشگفتار به این مهم گوشزد نموده است. نقد

بر کاستی کمی و کیفی محتوا در رابطه با جایگاه مفهوم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه است. می توان گفت که حق مطلب در محتوا به جا آورده نشده است.

۶. از لحاظ میزان روز آمدی داده ها و اطلاعات اثر از جهت ارجاع به منابع جدید، این اثر در برگیرنده داده های متعدد و در حوزه های مختلفی می باشد، از آنجایی که اکثر این اطلاعات، سخنان امام علی (ع) است و محقق کمتر به تحلیل داده ها بر اساس نظریه های جدید در تعلیم و تربیت پرداخته است. البته بعضی از مفاهیم از داده ها استخراج نموده است که مهم به نظر می رسند، مثل " تاثیر جلب اعتماد در تربیت "، " تاثیر توبه در تربیت و یوم معاد "، توبه به تاثیر مبدا تعالی در تربیت " . اما این گونه یافته ها در متن خیلی زیاد نیستند، اکثر مطالب در متون مشابه که ذکر فهرست منابع آنها در بیان مسأله آمده است، وجود دارند.

۷. این اثر طرح نو ارائه نمی کند، به نظر می رسد، نویسنده کتاب را بر اساس قواعد مربوط به تدوین و یا تألیف کتاب درسی دانشگاهی تهیه نموده است. همچنین به دنبال ارائه یک نظریه تربیتی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه نبوده است. توجهی هم به سر فصل مصوبه وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری، در خصوص درس تربیت در نهج البلاغه نداشته است، بلکه با توجه به معرفتی که نسبت به نهج البلاغه در زمینه تعلیم و تربیت داشته است این اثر از خود بر جای گذاشته است. اثر در حد خود مفید و با ارزش است و می تواند زمینه فعالیت و خلاقیت و نوآوری های جدیدی بشود. همین که این اثر مورد نقد و بررسی قرار گرفته است، نشانی از اهمیت موضوع و ارزش توجه نویسنده به این موضوع مهم می باشد.

۸. به لحاظ نظم منطقی و انسجام مطالب در کل اثر « تسلسل عناوین کلی کتاب» و نیز در درون هر فصل « تسلسل عناوین جزئی و پیوند با نتیجه اثر»، می توان گفت که نویسنده دقت لازم را ننموده است، زیرا در متن نوشته ای که این انسجام را نشان بدهد وجود ندارد، تمام بخشها و فصول فاقد مقدمه و نتیجه گیری و جمع بندی است. بخشها، فصول و زیر مجموعه های جدا و منفصل از هم مورد تجزیه و تحلیل و تفسیر قرار می گیرند، مطالب در یک طرح منسجم و مرتبط و معنا دار قرار نگرفته اند. برای مثال، این که چرا ابتدا بحث تعلیم و تعلم می آورد، و بعد موضوع تربیت می آورد؟، استدلالهای لازم ارائه ننموده است.

یا این که چرا در بخش تعلیم و تعلم، فصول ارزش علم، آداب تعلیم و تعلم می آورید؟، دلایلی برای این ترتیب و طبقه بندی ذکر نشده است، بقیه مطالب هم همین طور می باشند.

۹. میزان اعتبار منابع بالا است، ولی از همه منابع مرتبط با موضوع استفاده نشده است، بنابر این این منابع کفایت لازم را نمی نمایند. لازم است از منابع جدید و معتبر در خصوص موضوعهای مربوط به تعلیم و تربیت استفاده گردد.

۱۰. در خصوص کیفیت رعایت امانت، نویسنده نهایت دقت را به کار برده است، منابع در متن را به پاورقی انتقال داده است، چنانچه در متن به صورت نام خانوادگی، ص و سال آورده می شد، بهتر و رایج تر بود.

۱۱. نویسنده در مبحث فصل دوم " نامه ۳۱، بند مخاطب نامه کیست؟ به نقد و بررسی از دیدگاههای دیگران می پردازد. در این بررسی، دیدگاه مخالفین و موافقین را مطرح می نماید، سپس یک نظریه مورد تأیید قرار می دهد و این تأیید هم با توجه به مبحث عصمت ائمه اطهار (ع) انجام می گیرد، به نظر می رسد که نویسنده با عنایت به ماهیت موضوع، نقد و بررسی علمی و بی طرفانه ای انجام داده است.

۱۲. محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی مغایرتی ندارد. اما نویسنده در این اثر به مبانی دینی و اسلامی نمی پردازد، بلکه به توضیح عناصری از تعلیم و تربیت در نهج البلاغه توجه دارد. چنانچه ابتدا مبانی و پیش فرضها، نوشته می شد و سپس بر اساس آنها مباحث تربیتی استخراج و توضیح داده می شد. معقول تر بود. اما این اثر از چنین مبانی و پیش فرضهایی بر خوردار نمی باشد.

۱۳. در یک نگاه کلی رویکرد اثر نسبت به فرهنگ و ارزشهای دینی و اسلامی چنین است: این اثر در ترویج فرهنگ و ارزشهای دینی و اسلامی مفید و قابل اعتبار است. مطالعه این اثر فضای مناسبی برای خواننده ایجاد می کند و روشها و راهکارهای مفیدی در جهت گیری تربیتی نسبت به خود و دیگران می آموزد. آنچه مورد ایراد است، جامعیت اثر است که تحت عنوان تعلیم و تربیت در نهج البلاغه مطرح گردیده است. لازم است که نویسنده محترم در سطح شناختی وسیعتری از تعلیم و تربیت به اصلاح و تکمیل محتوایی این عنوان بپردازد. تا اثر سطح قابل توجهی از تعلیم و تربیت در نهج البلاغه را پوشش دهد و رویکرد مناسبتری نسبت به فرهنگ و ارزشهای دینی داشته باشد.

۶. نتیجه گیری و پیشنهادها

کتاب تربیت در نهج البلاغه، نوشته اندیشمند محترم عبدالمجید زهادت، دارای نقاط قوت فراوان است، از لحاظ صحت مطالب نمی توان بر آن خورده گرفت، آنچه قابل بازنگری است، جامعیت و ژرف اندیشی در مباحث مربوط به تعلیم و تربیت در نهج البلاغه می باشد.

در این رابطه توجه به مباحث زیر پیشنهاد می گردد:

۱. مباحث نظری (جهان شناسی، انسان شناسی، معرفت شناسی و ارزش شناسی) مخصوصاً به خطبه اول نهج البلاغه توجه گردد. تعلیم این خطبه اثر عمیقی بر ظهور اعتقاد جهانی توحیدی، در فکر و رفتارهای شبانه روزی انسان می گذارد.

۲. نامه ۳۱ در انسان شناسی تربیتی الهی متنی بی نظیر است. بهره گیری از آن بسیار مهم می باشد.

۳. برای شناخت موانع و روانشناسی تربیتی و الگو شناسی تربیتی خطبه قاصعه مهم است.

۴. در شناخت انسان تربیت یافته ی تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، خطبه ی متقین در بر دارنده ی معیارهای مطلوبی است. البته مطالعه و بررسی منابع منتخب، هرگز نویسنده کتاب تعلیم و تربیت در نهج البلاغه را بی نیاز از سایر خطبه ها و نامه ها را نمی نماید.

۵. برای شناخت موضوع های تربیت، مطالعه ی همه ی خطبه ها، نامه ها و حکمت ها لازم است

۶. استخراج استلزامات تربیتی مربوط به تعریف تعلیم و تربیت، هدف غایی و اهداف کلی، مبانی، روشها و اصول تربیت، وظایف معلم، وظایف شاگرد، موانع تربیت، موضوعهای تربیتی، عوامل رشد و کمال، وظیفه والدین و عالمان و حاکمان در تربیت، مراحل تربیت را در نهج البلاغه، صورت پذیرد و سپس نوع ارتباط آن ها را مشخص نمود و فلسفه تعلیم و تربیت را در نهج البلاغه تدوین کرد و به متعلمان تعلیم داد و تربیت نمود..

۷. در پایان برای مؤلف الهی و عالم و مسئول، در خواست هرچه توفیقات بیشتر در راه ترویج تعالیم الهی مخصوصاً نهج البلاغه را از خداوند بزرگ خواستارم.

پی‌نوشت

۱. یعنی خشکیدن درخت دانش (به معنایی در خود انسان)

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابوطالبی، مهدی (۱۳۸۳). *تربیت دینی از دیدگاه امام علی (ع)*، قم، مرکز انتشارات مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (ره)

ادیب، علی محمدحسین (۱۳۶۲). *راه و روش تربیت از دیدگاه امام علی (ع)*، ترجمه سید محمد رادمش، تهران: موسسه انجام کتاب

انصاری، محمدعلی (۱۳۹۲۹). *منشور تربیت: شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه*، مشهد، انتشارات بیان هدایت نور.

پاک‌روان، علی (۱۳۹۳). *اثبات ولایت علی (ع) به روایت اهل سنت*، چاپ دوم، مشهد، انتشارات استان قدس رضوی.

جهان‌بزرگ، احمد، فصلنامه انتقادی، فلسفی، فرهنگی، سال دوم، شماره مسلسل هشتم، پائیز ۷۷، چاپ دوم، بهمن ۷۷، تهران، مؤسسه فرهنگی اندیشه معاصر.

حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۳). *انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه*، قم، نشر الف. لام. میم. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۱). *مکتب مهر: اصول تعلیم و تربیت در نهج البلاغه*، تهران: انتشارات دریا. رفیعی، بهروز، «کتاب‌شناسی موضوعی تعلیم و تربیت»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، قم، سال چهارم، شماره چهاردهم. پانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۷۷.

رفیعی، بهروز (۱۳۸۱). *کتاب‌شناسی توصیفی - تحلیلی، تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده منابع عربی)*، مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش و پژوهشکده حوزه و دانشگاه زاهدت، عبدالمجید، (۱۳۸۰)، *تربیت در نهج البلاغه*، چاپ: دوم، قم: انتشارات مرکزی تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

سلطان الواعظین شیرازی، محمد (۱۳۹۲)، *شب‌های پیشاور در دفاع از حریم ولایت*، چاپ ۲، قم، انتشارات پیام مقدس.

شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*، تهران: انتشارات شورا.

طالقانی، سید محمود، نهج البلاغه، بی تا، تهران، ناشر کتاب فروشی بینش.

علوی، سید حمیدرضا (۱۳۹۳). *تربیت در قرآن و نهج البلاغه*، کرمان، انتشارات دانشگاه شهید باهنر. فرهادیان، رضا (۱۳۷۸)، *مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث*، چ ۴، قم، انتشارات مؤسسه بوستان

کوربن، هانری، *تاریخ فلسفه اسلامی* (متن کامل)، ترجمه جواد طباطبایی، ۱۳۸۴، چاپ ۴، انتشارات کویر، انجمن ایران شناسی فرانسه، تهران

مجد فقیهی، محمدعلی، *درآمدی بر انسانشناسی نهج البلاغه*، پژوهشکده ی فرهنگ و معارف تهران. مطهری، مرتضی، *سیری در نهج البلاغه*، ۱۳۵۴، انتشارات رودکی، تهران.

مظلومی، رجبعلی (۱۳۶۶). *با تربیت مکتبی آشنا شویم*، تهران: انتشارات امیر کبیر.

ملکاوی فتحی، حسن، *گامی به سوی نظریه پردازی در تعلیم و تربیت اسلامی*، ترجمه غلامرضا متقی فر و اسدالله طوسی (۱۳۸۰)، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

میرزاحمد، علی رضا (۱۳۸۰). *در بارگاه آفتاب (نهج البلاغه در ادب پارسی)*، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

